

ISSN 2303-5862

THEORIA

ČASOPIS ZA FILOZOFIJU

God. IX, br. 9. (2022)

Sarajevo, oktobar/listopad 2022.

Impresum

Theoria: časopis za filozofiju

Izdavač

Filozofsko društvo Theoria
Sarajevo, F. Račkog 1

Redakcija časopisa

prof. dr. Samir Arnautović
prof. dr. Damir Marić
Šejla Avdić

Glavni i odgovorni urednik

prof. dr. Samir Arnautović

Zamjenik glavnog i odgovornog urednika

prof. dr. Damir Marić

Sekretar redakcije

Šejla Avdić

E-mail: fdt.kontakt@gmail.com

Web: <http://www.fdt.ba>

Online časopis

Izlazi jednom godišnje

ISSN 2303-5862

SADRŽAJ

Mišo Kulić

IDEJA EVROPE I SLOBODA U PANOPTIKONU POSTISTINE EVROPSKE UNIJE
..... 6

Samir Arnautović

DUALIZAM EVROPSKE UNIJE: IZMEĐU IDEJE EVROPE I IDEOLOGIJE
LIBERALNOG KAPITALIZMA 30

Ivan Čulo

PERSONALIZAM: FILOZOFSKI IZVOR EUROPSKOG UJEDINJENJA I
IZGRADNJE SUSTAVA ZAŠTITE LJUDSKIH PRAVA..... 48

Šejla Avdić

PROBLEM HUMANIZMA I MATERIJALISTIČKI KONCEPT EVROPSKE UNIJE
..... 79

Vladimir Milisavljević

DALEKO NAJBLIŽI. EVROPSKE INTEGRACIJE I LEGITIMITET EVROPE..... 91

Dan Đaković

BUDUĆNOST EUROPE I SVIJETA U SVJETLU FILOZOFIJE JACQUESA
MARITAINA..... 113

Želimir Vukašinović

EVROPA I DUHOVNO UTEMELJENJE ZAPADA: KAKO PREVLADATI
RADIKALNI MATERIJALIZAM?..... 149

Tomislav Tadić

MUTACIJA KARAKTERA EUROPSKE RELIGIOZNOSTI IZ PERSPEKTIVE
KONVERGENTNIH POLITIČKIH RELIGIJA..... 161

UPUTE ZA AUTORE..... 181

Vladimir Milisavljević¹⁰

**DALEKO NAJBLIŽI
EVROPSKE INTEGRACIJE I LEGITIMITET EVROPE**

Sažetak

U radu se polazi od razmatranja teškoća s kojima se suočava proces evropskih integracija. Odbijanje Evropske unije da nastavi svoju politiku proširenja, koje se nedavno u više navrata pokazalo pri ulaganju veta na početak pristupnih pregovora, izazvalo je razočaranje u zemljama koje su kandidati za pristupanje Uniji ili su na putu da to postanu. Među njima je nekoliko zemalja našeg regiona, koje su, kako izgleda, osuđene da trajno ostanu na periferiji Evrope. Istovremeno, Evropska unija ostaje opterećena sopstvenim starim problemom, tzv. demokratskim deficitom. U tekstu se traga za perspektivom u kojoj se ove teškoće mogu razrešiti. Diskutuju se tri paradigmatične predstave Evrope, na kojima se zasnivaju različite strategije legitimisanja Evropske unije. Prva od njih je idealistička, pošto uzdiže Evropu na rang filozofskog pojma koji prevazilazi puko empirijsko određenje jednog među kontinentima. Ona odgovara shvatanju Evrope kao jedinstvenog, izuzetnog dela sveta i pretpostavlja da ostatak čovečanstva treba da prihvati temeljne evropske vrednosti i da ih sledi. Drugo, "realističko" shvatanje u Evropskoj uniji prepoznaje svojevrstu imperiju koja se legitimise de facto argumentima, kao što je računica da bi odustajanje od Unije imalo mnogo višu cenu od njenog opstanka i nastavka procesa integracija, kao i potrebom za očuvanjem mira. Kritičko preispitivanje ta dva vida legitimacije Evrope pokazuje njihovu činjeničnu neutemeljenost i ideološki karakter. Iza idealističkog viđenja o izuzetnosti Evrope nazire se nasleđe kolonijalizma, dok razumevanje Unije kao dobronamerne imperije koja treba da doprinese pacifikaciji konflikata unutar Evrope i u njenom susedstvu ima paternalističke implikacije. Treći deo teksta, koji se bavi problemom evropskog građanskog rata (koji su razvili Karl Šmit i Ernst Nolte), vodi do zaključka da bi se navedeni nedostaci mogli prevazići jednim razumevanjem evropske politike koje neće težiti pacifikaciji i neutralizaciji sukoba, već

---

¹⁰ Institut društvenih nauka, Beograd

vladimir.milisavljevic@yahoo.com

manifestaciji suštinski konfliktualnog karaktera politike. Primer demokratije u staroj Grčkoj pokazuje da sprečavanje građanskog rata ne znači otklanjanje svakog sukoba iz politike već njegovo prenošenje na viši nivo ili sublimaciju.

Ključne reči: demokratija, Evropa, Evropska unija, građanski rat, imperija, legitimnost

Reč "Evropa" još uvek doziva u sećanje najviše vrednosti čovečanstva – slobodu, demokratiju, umnost, univerzalnost i otvorenost prema drugome, čak i kad ova poslednja zahteva dovođenje u pitanje sopstvenih identitetskih određenja, nacionalnih, kulturnih, verskih ili rasnih.¹¹ Za takvo viđenje, koje ima izvesnog pokrića, ne mora biti fatalna čak ni činjenica da je Evropa u prošlosti definisala sebe samu ne samo pristajanjem uz te vrednosti već i negativnim odnosom prema drugim kulturama, rasama ili delovima sveta, kao što su Azija ili Afrika i njihovi stanovnici. Ipak, najnoviji razvoji događaja u Evropskoj uniji i oko nje – Bregzit, usporavanje procesa proširenja Unije, ksenofobne i rasističke reakcije na migrantsku krizu, izostajanje solidarnosti među zemljama koje su njene članice u vreme pandemije kovida 19, neusaglašeni odgovori na najnoviju energetska krizu, kao i odsustvo konsenzusa među zemljama Unije kada je reč o drugim temeljnim političkim pitanjima – navode nas da se zapitamo da li te visoke vrednosti i dalje čine suštinu onoga što se naziva Evropom, ili je govor o njima samo retoričko sredstvo u službi drugih, prizemnijih geopolitičkih i ekonomskih ciljeva, i način da se odgovori na imperativ održanja mira i političke i socijalne stabilnosti. Stanje u kojem se današnja Evropa nalazi čini verovatnijim potonji zaključak. Drugim rečima, izgleda da je politička integracija koja se zasniva na vrednosnim opredeljenjima, pa i na veri u prednosti liberalnog i demokratskog društva – ona koja se, renanovski rečeno, potvrđuje u životu jedne nacije kao nekoj vrsti svakodnevnog referenduma – u poslednje vreme manje važna i delotvorna od, u osnovi pretpolitičke, integracije kroz strah, strah od neizvesnosti uopšte, pa i strah od novog evropskog građanskog rata, u kojem su Karl Šmit i njegovi sledbenici videli primarni motiv nastanka Evropske unije.

Takvom stanju Evrope odgovaralo bi shvatanje, koje se može uočiti kod jednog broja njenih zagovornika, da istinski politička legitimacija Unije nije ni neophodna, već da njeno opravdanje leži u činjenici da ona *de facto* funkcioniše, i da se njen raspad, pa čak ni prestanak njenog širenja, ne može ni zamisliti bez velikih problema. U takav način razmišljanja prirodno se uklapa shvatanje Evrope kao savremene imperije koja nastavlja da se širi tamo gde je to moguće, dakle na istok i na jug. Teškoća je, međutim, u tome što neutralizacija političke dimenzije koju ovaj način mišljenja izražava istovremeno

---

¹¹Ovaj rad je nastao u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2022. godinu, koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

eliminiše demokratiju iz evropskog političkog života. Iz te neutralizacije proizlazi kriza legitimiteta, o kojoj kritičari Unije rado govore. Zato je i nadalje potrebno tragati za odgovorom na pitanje da li se, i na koji način, može reaktivirati demokratski potencijal koji je sadržan u nasleđu Evrope i evropskim vrednosnim opredeljenjima.

1. Blizina i daljina

Pre svega bih hteo da naznačim neke aspekte koji su važni za našu lokalnu ili regionalnu perspektivu kada je reč o Evropskoj uniji i da ukažem na moguće oblike njenog opravdavanja ili legitimacije.

Stariji među nama pamte više raspada velikih državnih tvorevina koji su obeležili noviju istoriju. Do njih je došlo usled planetarnog sloma komunizma. Naravno, najviše nas je pogodio raspad Jugoslavije, ali smo takođe videli raspad SSSR-a, kao i nenasilno razdvajanje jedne bivše istočnoevropske narodne demokratije na njene sastavne delove. Naličje tog procesa bilo ujedinjenje Nemačke, kojem je usledilo i stvaranje "političke Evrope". Ova je upravo u vreme ratova koji su se vodili na našim prostorima dobila ime Evropske unije, koje i danas nosi. Sada smo, međutim, svedoci dezintegrativnih procesa u samoj Evropskoj uniji.

Sa čisto ljudskog stanovišta, raspade država i složenih državnih tvorevina teško je razumeti i prihvatiti. Tome je razlog što su političke zajednice, bar po svojoj nameri, večne. Mnogi ljudi i danas nalaze utehu za svoju ličnu smrtnost u dugom trajanju nacije ili države kojoj pripadaju. Ili je, jednostavno, u pitanju inercija. Možda je upravo inercija razlog što i dalje prihvatamo da slušamo političke govore o evropskim integracijama i evropskom proširenju, dok smo se na misao o kraju Jugoslavije već odavno privikli. Uostalom, taj govor je sastavni deo onoga što nam je u vezi sa temom Evrope prostorno i vremenski najbliže, mada on, kako izgleda, ima sve manje pokrića u stvarnosti.

O evropskim integracijama bilo je reči i na prošlonedeljnom neformalnom samitu lidera zemalja Evropske unije i zemalja Zapadnog Balkana u Brdu kod Kranja. Bez obzira na načelnu podršku proširenju Unije, koju su svi učesnici izrazili, stvarni rezultat samita je taj da se pristupanje preostalim zemalja regiona koje su kandidati za članstvo odlaže na neodređeno vreme. Nije se vodilo računa o tome što se vreme obećanih i, sve donedavno,

željenih integracija ionako otešlo u nedogled. U stvari, vreme čekanja na članstvo u Evropskoj uniji postalo je nesamerljivo sa očekivanim ljudskim vekom. Ta nesamerljivost još je upadljivija i nepodnošljivija kada se ima u vidu karakter Unije kao političke zajednice i onoga što se može očekivati nakon prijema u njeno članstvo. U izvesnom smilu, celoživotno čekanje može biti prihvatljivo kada je reč o Carstvu Nebeskom, a možda i o komunizmu, koji stavlja u izgled ostvarenje najviših ciljeva čovečanstva; ali tako dugo čekanje, koje se može shvatiti i kao mučeništvo pred kafkijanskim "vratima Evrope", nema mnogo smisla kada je reč o blagodatima dobrog života i poštovanju ljudskih prava, koji čine glavni deo sadržaja obećanog članstva u Uniji.

Kako god bilo, zemlje našeg regiona koje nisu članice Unije i dalje ostaju, u izvesnom smislu, na periferiji Evrope. Pa ni to nije sve. Kolege iz Hrvatske možda se s tim neće složiti, ali čini mi se da asimetrija između centra i periferije, ta velika tema teorija imperije, postoji i unutar Evropske unije. O tome sam se, između ostalog, osvedočio na različitim naučnim skupovima. S kolegama iz zemalja periferije – bilo da one pripadaju samoj Uniji (Rumunija, Bugarska) ili ne (Albanija, Makedonija) – najčešće sam se sretao na skupovima koji se organizuju iz nekog evropskog centra ili pod njegovim pokroviteljstvom. Kao nekada u Rim, svi putevi vode u Brisel, Pariz ili neku drugu evropsku metropolu. To znači da i putevi sa periferije na periferiju po pravilu vode preko centra, i to ne samo u prenesenom već i u doslovnom smislu: na primer, ako želimo da putujemo avionom iz Beograda u Kluž, moramo da letimo preko Beča, ili da koristimo više različitih prevoznih sredstava, pošto direktne linije ne postoje (tako sam pre desetak godina ovu relaciju morao da savladavam etapno, autobusom, peške i taksijem). Ne treba ni pominjati da to važi i onda, i pogotovo onda, kada je fizička razdaljina između dve periferije manja od razdaljine između svake od njih i centra.

O paradoksu blizine i daljine svedoči i jedan iskaz iz pomenute Deklaracije iz Brda kod Kranja. U njemu se kaže da je Evropska unija "daleko najbliži partner, glavni investitor i donator regiona (*by far the region's closest partner, main investor and principal donor*)", tj. Zapadnog Balkana (Brdo Declaration, § 3). Naravno, postoji mogućnost dobronamernog tumačenja te pomalo neobične formulacije (*by far... the*

closest). Mada u prevodu zvuči kao paradoks,¹² taj izraz je, bar na engleskom, gramatički korektan, i može se sresti u najrazličitijim kontekstima. Namera potpisnika deklaracije bila je, po svoj prilici, da istaknu komparativnu prednost Unije kao partnera u odnosu na, recimo, Rusiju ili Kinu. Sve se to može navesti u odbranu navedene rečenice. Ipak, bio bih skloniji da je čitam na psihoanalitički način. Naime, čini mi se da u ovom slučaju bliskost zemalja takozvanog Zapadnog Balkana Evropskoj uniji nije mogla da bude pomenuta a da do reči ne dođe i daljina. *By far the closest*, to može da se čita kao izraz ambivalencije, simptom želje da udaljimo od sebe onoga koga nazivamo bliskim, gotovo u smislu frojdovske igre "Fort-Da", naizmeničnog približavanja i udaljavanja, s tim što je ovde reč o trenutnom gestu, zgusnutom u jedan jezički izraz. Pa čak i ako je taj pokušaj psihoanalize evropskog političkog govora promašen, postavlja se pitanje kako se takvi lapsusi mogu opravdati? Čemu čitav aparat, koji, pored evropskih političara i zvaničnika, uključuje stotine plaćenih činovnika, prevodilaca, lektora, šefova protokola, sekretara, da ne govorimo o radnicima obezbeđenja, razvodnicima, vozačima i drugim neophodnim službenicima, koji dolaze iz raznih evropskih zemalja da bi učinili mogućim ovakve susrete, ako se na tim susretima raspravlja o nečemu što će se ispostaviti kao sasvim bezizgledno, i iz čega će na kraju proizaći samo formulacije kao što je ona o "daleko najbližem" partnerstvu? Kako opravdati sve ono što se naziva Evropskom unijom, evropskim integracijama, evropskim procesom, kalvarijom savladavanja poglavlja i slično?

Sve to pokazuje da je onome što se naziva evropskim procesom proširenja ili evropskim integracijama opravdanje zaista preko potrebno. Postavlja se pitanje kakve su mogućnosti tog opravdanja ili "legitimacije" još otvorene. U nastavku bih hteo da naznačim tri pravca u kojima je moguće tragati za odgovorom na to pitanje.

Prva, idealistička strategija legitimacije je ona kojoj se obično okreću filozofi. Ona se sastoji u pozivanju na "ideju Evrope" kao oličenje svih najviših vrednosti čovečanstva i, istovremeno, istorijski cilj kojem čitavo čovečanstvo treba da stremi. Druga, realistička ili *de facto* legitimacija leži u viđenju Evropske unije kao svojevrzne imperije, koja treba da nastavi da postoji zato što već postoji, što bi troškovi njenog nestanka bili previsoki, i

---

¹² Upravo takvi, doslovni prevodi su i objavljeni nakon samita u Brdu kod Kranja, npr. u dnevnim novinama "Danas" i "Kurir" od 6.10.2021, ili na internet stranici "Al Jazeera Balkans"; može se pretpostaviti da su bili autorizovani.

što je, pored toga, sposobna da obezbedi mir na evropskom kontinentu. Moguć je, međutim, i treći vid legitimacije Evrope. I on polazi od istorijskog osnivanja zajednice evropskih naroda kao pokušaja predupređivanja ratne pretnje – u ovom slučaju, pretnje evropskog građanskog rata, koji bi možda bio sličan onima koji su se nedavno vodili na Balkanu. Ipak, pokušaću da pokažem da se jedno moguće opravdanje Evropske unije na toj osnovi ne bi sastojalo, kao što bi se moglo pretpostaviti, u hobsovskoj neutralizaciji politike vlašću nekog državnog ili naddržavnog autoriteta. Naprotiv, ono bi se zasnivalo na uvidu da je dimenzija sukoba konstitutivna za politički život, i pozivalo bi na reaktiviranje starog mehanizma kojim se pretnja od nasilnog sukoba i građanskog rata pretvara u demokratsku politiku. Time bi, možda, bila otvorena mogućnost istinskog približavanja između Evropske unije i našeg regiona.

2. Ideje kontinenta

Naslov ovog skupa – "Ideja Evrope i Evropska unija" – očigledno je osmišljen kako bi otvorio mogućnost da se ono što Evropska unija kao politička tvorevina u stvarnosti jeste podvrgne promišljanju, a možda i kritici u svetlu jedne savršenije ideje Evrope. I zaista, u herojsko doba Evropske zajednice, a zatim i Evropske unije, o ideji Evrope se govorilo mnogo i sa velikim entuzijazmom. Možda se nekima od nas govori o ideji Evrope, koji upućuje na velike vrednosti slobode, demokratije i ljudskih prava s početka ovog teksta, i danas čini samorazumljivim. Ipak, ono što već na prvi pogled izaziva sumnju u tom pogledu jeste činjenica da o ideji Evrope govore isključivo Evropljani, koji su i njeni tvorci.

Evropljani su prvi, a dugo su ostali i jedini stanovnici nekog kontinenta koji su sebe same identifikovali u terminima pripadanja tom kontinentu (Pagden, 2002: 33), čime su učinili i prvi korak prema globalnoj ili planetarnoj perspektivi. Ali, postavlja se pitanje da li je takvo viđenje opravdano, da li Evropa uopšte predstavlja jedinstvo? Najbrojniji pokušaji da se jedinstvo Evrope projektuje u istorijsku prošlost vraćaju se do antičke Grčke. Neosporno je da neke od specifično evropskih vrednosti zaista potiču iz grčke kulture. Takve su vrednosti, na primer, poštovanje zakona (uključujući shvatanje o primatu zakona nad zapovešću vladara, a kasnije i jednakost pred zakonom) i sloboda (uključujući slobodu govora). Najkasnije od grčke tragedije, pristajanje uz te vrednosti

odredilo je shvatanje o identitetu Grka u njihovoj razlici prema drugim, posebno azijskim narodima. Naravno, i sama reč "Evropa", čija je etimologija po svoj prilici feničanska, došla je do nas preko Grka. Ipak, dug je put od tih vrednosti pa do identiteta ili čak političkog jedinstva čitavog jednog kontinenta.

Stvaranje pretpostavki evropskog jedinstva bilo je dug i mukotrpan istorijski proces. Njegovi počeci vezuju se za srednji vek. Neki od faktora koji su uticali na genezu shvatanja o jedinstvu Evrope – poput, na primer, rodbinskih veza između evropskih dinastija – po pravilu se zanemaruju. Najvažnije je, međutim, bilo jedinstvo evropske kulture, koje se oblikovalo polazeći od zajedničke hrišćanske religije, a zatim i zajedničkog morala, prava i politike. Volter je u tom smislu govorio o Evropi kao "nekoj vrsti velike republike, koja je podeljena na nekoliko država" (Voltaire, 1922, I: 5-6). Napredak nauke doprineće tome da na mesto izraza "hrišćanski svet" postepeno dođe religijski neutralni naziv "Evrope", pri čemu se Evropa shvata kao prosvećena zajednica, kao *la République des lettres*. Time dolazimo do pitanja o drugoj pretpostavci evropske ideje, a to je, pored jedinstva, svest o izuzetnosti.

Moderna evropska svest o izuzetnosti veoma se razlikuje od grčke. Ona možda izvorno potiče od verovanja u izuzetnost hrišćana, ili čak od predstave o izabranom jevrejskom narodu. Međutim, s njom se ne srećemo u srednjovekovnoj Evropi, pa čak ni u doba prosvetiteljstva, u XVII ili XVIII veku – Lajbnic je, na primer, bio fasciniran Kinom, dok je evropskog čoveka kritikovao ne samo Ruso, nego i Volter – već znatno kasnije, u vreme kada je proces sekularizacije bio daleko odmakao. Naime, ta predstava je nastala u vreme dovršenja kolonizacije sveta od strane glavnih evropskih sila krajem XIX veka, tj. u doba "novog imperijalizma" i jedne *obnovljene* misli o civilizacijskoj misiji Zapada, čiji je izraz, na primer, ozloglašeni motiv iz Kiplingove pesme: teret belog čoveka. Kolonijalna praksa i rasizam sada dobijaju ideološku, pa i filozofsku osnovu, čije će dovršenje biti upravo predstava o ideji Evrope. Zapazimo da ne postoje "ideje" drugih kontinenata, Azije ili Afrike – pojmovi afrikanstva ili azijsstva, koji su mnogo mlađi, spadaju u krug identitetskih predstava koje su nastale sekundarno i u okviru pokreta za emancipaciju potlačenih naroda, bez pretenzija na planetarnu dominaciju; jedino je Evropa ta koja ima svoju ideju.

Bezbrojni su primeri predrasude o izuzetnosti Evrope i Evropljana koja je dovela do oblikovanja emfatičkog pojma Evrope kao sudbine čovečanstva – od političkih, preko literarnih do filozofskih predstava. Ta predrasuda je prisutna i kod Huserla, koji zaslužuje našu pažnju upravo zbog toga što se obično ne smatra nekim politički problematičnim misliocem, a ipak se i kod njega javlja ista zaslepljenost, ili bar odsustvo kritičkog smisla, kao i kod velikog dela evropske inteligencije.¹³ Kao što je poznato, jedan od temeljnih motiva Huserlovog mišljenja je razlikovanje između prirodnog i filozofskog stava. Međutim, Huserlov pojam Evrope ostaje, u neku ruku, izvan ili iznad tog razlikovanja. Huserl, naravno, polazi od toga da se Evropa ne može svesti na puko geografsko određenje i traga za duhovnom karakteristikom Evrope ili za njenom idejom (Huserl, 1991: 246-247). To je ideja uma, za koju se vezuju i druga temeljna misaona određenja: objektivnost, idealnost, univerzalnost (u liku univerzalnosti evropske nauke i univerzalnosti evropske filozofije); zatim, teorijski stav, apsolutna istina, koja prevazilazi svaku relativnost, kao i sposobnost za uzdizanje iznad onoga što je samo faktičko. Sva ta određenja čine duhovni telos evropskog humaniteta, beskonačnu ideju, koja, doduše, ni kod evropskih naroda nikada ne može biti data u dovršenom vidu, ali kojoj ne samo evropski svet, već i čitavo čovečanstvo treba da se sve više približava. U tom kontekstu, Huserl se ne usteže od tvrđenja da sve druge grupe čovečanstva treba da se "evropeizuju", dok Evropljani ne treba da se, na primer, indijanizuju: još od nastanka filozofije u Grčkoj, "telos" razvoja čovečanstva urođen je upravo evropskom čoveku, a on nije samo stvar fakticiteta ili slučajne istorije (Huserl, 1991: 247). Međutim, najvažnije je što Huserl, uprkos insistiranju na razlici između faktičkog i transcendentnog određenja, ostaje pri shvatanju o nužnom preplitanju geografskog i duhovnog. Filozofija zahteva univerzalnost, ali može da počne samo u Evropi, i teorijski stav je mogao da se oblikuje samo kod Evropljana. Tako je upravo geografska Evropa sinonim za logos, racionalnost, modernost i slobodu (Huserl, 1991: 240; upor. Critchley, 1995); za razliku od nje, Kina i Indija su oznake pukih antropoloških tipova (Huserl, 1991: 22).

Birokratska terminologija iz Huserlovog čuvenog određenja evropskog filozofa kao "funkcionera novovekovnog filozofskog čoveštva", pa i njegova nesrećna tvrdnja da je u Grčkoj, sa Talesom, stvoren "soj [...] ljudi koji profesionalno stvaraju filozofski

---

¹³ Neosporno je da ta predrasuda postoji i kod Hegela, koji je tvrdio da istorija sveta ide "sa istoka na zapad" jer je Evropa "kraj istorije sveta", kao što je Azija njen početak (Hegel, 1995: 134).

život" (Huserl, 1991: 64, 254), odaju pomalo provincijalni karakter njegove predstave o Grčkoj i o Evropi. S druge strane, u Huserlovom opisu evropske filozofije kao "arhontske" filozofije čovečanstva razotkriva se i nešto poput kolonijalne želje za svetskom vladavinom (Huserl, 1991: 256). Ali, posebno je problematično izjednačavanje evropske nadnacionalnosti sa univerzalnošću, sa onim svetskim, pa i kosmopolitskim – manevar kojim se želja za supremacijom predstavlja u moralno primamljivom obliku. S tim obrtom se ne srećemo samo kod Huserla, već i u bližoj prošlosti, na primer, u Habermasovoj knjizi o Evropskom ustavu, u kojoj se tvrdi da upravo Evropa u svom nadnacionalnom političkom liku, kao Evropska unija, predstavlja "odlučujući korak na putu ka politički konstituisanom svetskom društvu" (Habermas, 2011: 40). Međutim, pohvale Evrope imaju nemaju isti smisao niti učinak u različitim kontekstima. U razgovorima između pripadnika različitih evropskih nacija, isticanje zajedničke evropske pripadnosti može izražavati spremnost da se uzdignemo iznad uskih nacionalnih granica, no ono ima sasvim drugačiji efekat u dijalogu sa stanovnicima zemalja drugih kontinenata. Već na tom planu pokušaji da se Evropa legitimiše polazeći od njene filozofske ideje suočavaju se s nepremostivim teškoćama.

3. Imperija u pokušaju

Možda bi se određeniji rezultati mogli zadobiti iz određenja Evrope kao jednog kontinenta koji to nije. I tu se naša razmatranja mogu osloniti na geografiju. U stvari, Evropa nije pravi kontinent, jer nije, poput drugih kontinenata, odvojena okeanom od drugih delova zemaljskog kopna. Pošto je Ural nizak i prohodan, Evropa možda ima manje prava da se naziva kontinentom čak i od indijskog "potkontinenta" (upor. Pocock, 2002: 58). Kako je rekao Valeri, Evropa je samo "jedan mali rt azijskog kontinenta [...], zapadni dodatak Aziji" (Valéry, 1968, I: 1004; upor. Derrida, 1991). Međutim, te geografske karakteristike Evrope daju joj izvesna preimućstva. Pozitivne crte evropskog "duha" sastojale bi se upravo u njenoj otvorenosti prema drugome, u spremnosti na razmenu i komunikaciju, u sposobnosti da se podnese hibridnost i mešanje među narodima i rasama – tu odliku je Valeri prepoznao i u Mediteranu kao nekakvom prototipu Evrope – a zatim u preduzimljivosti i avanturizmu evropskih moreplovaca, njihovoju sklonosti prema istraživanju i otkriću: čak i na karti sveta evroazijski kontinent liči na

brod čiji pramac, Evropa, gleda dalje, prema zapadu. Konačno, izvesna prednost onoga što se naziva evropskim duhom može se videti u tome što se njegov identitet sastoji u tome što on nema čvrstog identiteta, već je sposoban za velike i nepredvidljive transformacije.

Sve te karakteristike Evrope – pod pretpostavkom da su zaista prisutne i da imaju vrednost koja im se obično pripisuje – mogu se razumeti jedino ako se geografija Evrope dovede u vezu sa njenom istorijom, a posebno s njenim razvojem u neku vrstu imperije. Nije nepoznato da upravo imperije predstavljaju najplodnije državnopolitičko tlo za razvoj kosmopolitizma i otvorenosti duha kao habitusa. Pritom je potrebno imati u vidu specifičnosti evropskog razvoja. Moram da naglasim da pojam imperije koristim u vrednosno neutralnom značenju, ako je to uopšte moguće. Samo po sebi, tvđenje da se Evropa može shvatiti kao imperija u mojim očima ne znači nužno prigovor koji dezavuiše Evropu i njena politička uobličjenja, kao što se ponekad smatra, kao kada se tvrdi da je Evropska unija potekla iz istog imperijalističkog nastojanja kao i osvajački poduhvati Karla Velikog, Napoleona i Hitlera.

U prošlosti su brojne evropske zemlje igrale ulogu imperija svetskog značaja, ali su se na evropskom kontinentu međusobno ophodile kao suverene države koje se uzajamno priznaju kao ravnopravne i koje priznaju i granice sopstvene vlasti. Taj pažljivo osmišljeni sistem ravnoteže među evropskim silama imao je za cilj mir u Evropi, ili bar ograničeni rat, ako je do rata moralo da dođe, dok se u drugim delovima sveta među tim istim silama vodio rat bez ikakvih ograničenja. Taj sistem je postojao tokom istorijskog perioda koji je Karl Šmit označio kao vreme evropskog javnog prava (*jus publicum Europaeum*), koje se zapravo poklapa sa klasičnim dobom moderne Evrope: počeci evropskog javnog prava u teoriji leže u XVI veku, ono postaje važeće pravo sa Vestfalskim mirom 1648, i ostaje na snazi sve do epohe svetskih ratova, mada se znaci izvesnog njegovog opadanja mogu zapaziti već od Bečkog kongresa 1815. godine (Schmitt, 1988: 111-186). Kraj svetskog rata označio je, međutim, i kraj primata evropskih sila, kao i početak stvaranja jedne Evrope koja bi se mogla opisati kao nova imperija. Tu imam u vidu dve osobine imperija: prvo, njihovu sklonost stalnom širenju ili ekspanziji; drugo, *de facto* legitimaciju, pod čim podrazumevam to da se opravdanje imperija manjim delom zasniva na idealnim vrednosnim opredeljenjima, a većim delom na činjenicama, pre svega na činjenici moći i na činjeničnoj logici onoga što je neizbežno.

Pri svemu tome nije sporno da se imperije mogu opravdavati i na druge načine: već pomenutom civilizatorskom misijom, čuvanjem demokratije, oslobođenjem sveta od porobljavanja i slično.

Prva osobina kojom se Evropa može kvalifikovati za imperiju u vezi je sa geografijom: reč je o već pomenutoj otvorenosti Evrope, posebno o neodređenosti, a time i nestabilnosti njene istočne i južne granice. Ukoliko na području Evrope, ili današnje Evropske unije, postoji imperija, ona je samom geografijom predodređena da se širi prema jugu i istoku, kako pokazuju i današnji pokušaji širenja NATO saveza. Naravno, NATO nije isto što i Evropska unija, ali najmoćnije članice Unije istovremeno su i članice te vojne alijanse. Ukoliko to imamo u vidu, možemo reći da Evropska unija pokazuje crte slične imperijama kakve su nekada bile Rusija ili SAD, koje su se odlikovale fenomenom pokretne granice (*frontier*) koja se postepeno premeštala na jug i istok (u slučaju Rusije) ili na zapad (SAD). U literaturi postoje veoma upečatljivi opisi dinamike imperijalnog osvajanja prostora. Teritorijalna ekspanzija odvija se kroz sukcesivno pomeranje granice tokom kojeg se konsolidovanje vlasti nad zaposednutim delovima teritorije zbiva naizmenično sa najpre sporadičnim, a zatim sve češćim prodorima u još neosvojene predele, koji postepeno prelaze u trajnu okupaciju, nakon čega se čitav ciklus ponavlja (Turchin, 2007; Münkler, 2005). Naravno, karakteristike osvajanja razlikuju se u zavisnosti od istorijskih okolnosti. U odnosu na period kada su Rusija i SAD postajale imperije, prilike su se promenile, ali ne u potpunosti. Teritorija više ne igra istu ulogu kao ranije – u eri visoke tehnologije manje je teško sačuvati teritoriju koja se već kontroliše; ali, geografija ostaje veoma važna kada je reč o ovladavanju nekom teritorijom.

Druga crta – *de facto* legitimacija imperije – u neposrednoj je vezi sa prvom, sa širenjem imperije. Kao što je već rečeno, za imperije se može reći da zaslužuju da postoje zato što već postoje i što uspevaju da svom stanovništvu obezbede mir i druge blagodeti. Ali, *de facto* legitimacija se pokazuje u svom ekstremnom i najpregnantnijem obliku u trenutku kada intenziviranje vlasti i širenje oblasti vladavine, koje je konstitutivno za logiku imperije, prerasta u nešto poput fatalnosti koja se ne može izbeći. Od tog trenutka, koji je u praksi teško odrediti, uzmicanje ili odustajanje od daljeg širenja postaje egzistencijalni rizik. Tu više nisu presudne norme i vrednosti već imperativi samoodržanja. O toj tački u istoriji imperije, kada se uvećavanje moći više ne može izbeći bez plaćanja ogromne cene, govori Perikle u Tukididovoj *Istoriji peloponeskog rata*. On

opravdava svoj raniji predlog da Atina stupi u rat protiv Sparte i hrabri Atinjane da istraju u osvajačkom stavu sledećim *de facto* argumentima: "Veća je sramota pustiti da nam se uzme ono što imamo nego propasti u pokušaju da se nešto stekne"; "nemojte misliti da se borba vodi samo oko jednoga, ropstva ili slobode [...] nego se radi o gubitku države", i, posebno: "od ove vlasti vi se više ne možete povući [...] jer vlast koju vi sada držite jeste tiranska vlast, a izgleda da se ona zadobija nepravdom; ali je vrlo opasno da se ona ispusti iz ruku" (Thucydides, 1956, I: 368-371).¹⁴

Evropa kao celina nikada nije imala svetskoistorijsku misiju koja bi se mogla uporediti s onom koju su sebi pripisivale neke od pojedinačnih evropskih sila. Ali, današnja Evropska unija se ne može legitimisati ni pravim *de facto* argumentima, pošto još nije došla do ove tačke bez povratka, na kojoj dalje širenje nema alternative. O tome svedoči činjenica Bregzita, bar ako se možemo pouzdati u to da će ona i u budućnosti ostati bez katastrofalnih konsekvenci. Upravo Bregzit i zaustavljanje procesa prijema u članstvo novih zemalja, koje se u poslednjim godinama u prilično bezobzirnom obliku pokazalo u odnosu prema Severnoj Makedoniji, pokazuju da Evropa još uvek nije prava imperija, ili je, bar za sada, još uvek samo jedna imperija u pokušaju. Tako, *de facto* opravdanje opstaje samo u oslabljenom obliku argumenta da je Unija neophodna kako bi obezbedila nesmetano funkcionisanje i život svojih građana i da ostaje legitimna sve dok uspeva da postigne taj cilj.

4. Sukob u srcu Evrope

Treći način opravdavanja Evropske unije sastoji se u isticanju da ona služi miru među narodima i državama – među državama koje su članice Unije, onima koje se nalaze u bližem ili daljem evropskom susedstvu, pa i među državama sveta, ali posebno među onim zemljama kojima se članstvo u Uniji stavlja u izgled. Često se može čuti da balkanske zemlje treba da pristupe Uniji zato što onda neće imati nikakvog razloga da međusobno ratuju, kao što su donedavno činile. Taj sumnjivi argument – da je on validan, u bivšoj Jugoslaviji nikada ne bi ni došlo do rata – često se potkrepljuje pozivanjem na istoriju. Osnovna motivacija pri uspostavljanju onoga što će kasnije postati Evropska

---

¹⁴ Naravno, najčešće analizirani primer imperijalističke *de facto* legitimacije je "Melski dijalog" iz pete knjige Tukididove *Istorije*.

uniya navodno je ležala upravo u izbegavanju opasnosti od ratnog sukoba, posebno između Nemačke i Francuske: neko je rekao da je stvaranje Evropske zajednice trebalo da gurne te dve zemlje u tako snažan zagrljaj da nijedna od njih ne bude u stanju da zada udarac onoj drugoj kao u prošlosti. Ovaj vid legitimacije Evrope ne može se sasvim odvojiti od imperijalne strategije opravdanja. Kao što se pokazalo, pozivanje na neophodnost očuvanja mira takođe je karakteristična crta imperija.

Tvorci Unije – tačnije, Evropske zajednice za uglj i čelik kao njene prethodnice – pre svega su mislili na izbegavanje međudržavnih sukoba. Ali, upravo u periodu koji je neposredno prethodio stvaranju Unije kao "političke" Evrope, istoričari i teoretičari međunarodnih odnosa počeli su da intenzivnije govore o svetskim ratovima kao evropskim, odnosno svetskim, *građanskim* ratovima.

Kod nemačkih revizionističkih istoričara, kao što je Ernst Nolte, izraz "evropski građanski rat" odnosi se na istorijski period između Oktobarske revolucije i kraja Drugog svetskog rata (Nolte, 1987). Upotreba tog izraza bila je motivisana nastojanjem da se poništi razlika između građanskog rata i revolucije i da se, posredno, na istu ravan smeste dve političke ideologije, fašizam i komunizam. Za nas je, međutim, od značaja drugi aspekt pojma evropskog građanskog rata. Naime, taj pojam navodi na zaključak da je posleratno stvaranje Evrope bilo odgovor na problem (evropskog) građanskog rata na sličan način kao što je stvaranje evropskih apsolutističkih država na pragu modernog doba predstavljalo rešenje problema konfesionalnih građanskih ratova XVI i XVII veka. Oslonac za tu tezu može se naći u teoriji Karla Šmita, a ne kod njegovih sledbenika. Uprkos tome što je, protiv svog prijatelja Jingera, isticao jednodržavni istorijski događaj i branio radikalni istorijski situacionizam, Šmit je bio sklon tome da svaki rat nakon sloma *jus publicum Europaeum*, uključujući i svetske ratove, misli kao ponavljanje konfesionalnog rata, rata koji se vodi "van formi", tj. van normativnog okvira evropskog javnog prava, i koji je upravo zbog toga rat bez granica, apsolutni ili totalni rat do istrebljenja (Schmitt, 1988: 217, 271, 274; Tielke, 2007: 103-104, 109-116). Tako, za Šmita građanski rat nije samo poslednja etapa demontaže evropskog javnog prava već i neka vrsta transistorijske šifre, koja dopušta da se figura neprijatelja, odnosno razlikovanje između prijatelja i neprijatelja, misli kao suština politike (Schmitt, 1987: 26-28). Iza takvog viđenja skriva se Šmitovo shvatanje napetosti između politike kao

radikalnog oblika egzistencijalnog sukoba i prava kao krhke veštačke tvorevine koja taj sukob treba da zaustavi ili bar ublaži, u čemu ono može da uspe samo privremeno.

Šmit je smatrao da mesto ideologije u XX veku približno odgovara onome koje je religija imala na pragu modernog doba: kao politički ratovi mišljenja, uverenja i savesti, građanski ratovi koji su prethodili eposi klasičnog međunarodnog javnog prava i oni koji dolaze nakon nje liče jedni na druge baš kao što su psihološki slični verski fanatizam i ideološka zagriženost. Iz te perspektive, sintagma o evropskom građanskom ratu čini se posebno pogodnom kao legitimacija Evropske unije: kao i stvaranje Hobsovog Levijatana, osnivanje Evropske zajednice ili Evropske unije imalo je za cilj otklanjanje opasnosti od građanskog rata, i služi tom cilju i danas. S obzirom na činjenicu da su građanski ratovi često bili uvod u stvaranje imperija (kao istorijska paralela se nameće imperijalni Rim, ali i SAD), čak bi se moglo tvrditi da je Evropska unija kao svojevrsna imperija nastala nakon velikog evropskog građanskog rata i zahvaljujući njemu, iz nastojanja da se sprovede pacifikacija Evrope, i da zato treba da opstane i u budućnosti. Ipak, moguće je i drugačije gledanje na čitav kompleks odnosa između građanskog rata, sukoba i politike.

Revizionistički istoričari 20. veka, kao ni Karl Šmit ili Jinger, nisu bili prvi koji su govorili o evropskom građanskom ratu.¹⁵ Pre svih njih, Napoleon je opisao svaki rat među evropskim državama kao "evropski građanski rat" (Bourrienne, 1829: 207). Takvim načinom izražavanja posredno se potvrđuje, mada u izokrenutoj vizuri, jedinstvo Evrope: ako su ratovi među evropskim državama u stvari građanski ratovi, to onda znači da je Evropa jedna država, ili bar zajednica sa kohezionim snagama države u potenciji. Napoleon je, uostalom, često govorio i o "porodici" evropskih naroda; izgleda da je on bio među prvima koji su se služili tim izrazom, koji je postao omiljena fraza u rečniku evropskih političkih lidera i evropske administracije. Nema sumnje da je i ovde reč o nerazdvojnoj vezi između bliskosti i daljine. Štaviše, već i sam izraz "građanski rat", imenuje tačku ambivalencije u kojoj se među onima koji su najbliži pokazuje najveća udaljenost i neprijateljstvo. U istorijskoj i političkoj literaturi često se ističe taj paradoksalni karakter pojma građanskog rata. U strogom smislu, građanski rat bio bi rat jednog naroda protiv sebe samoga: u njemu se i sama bliskost ili srodnost javlja kao

---

¹⁵ O istoriji ovog izraza, upor. Traverso, 2007.

atribut razdora. Po tome je taj pojam srodan grčkom pojmu *polemos emphylos*, ratu među srodnicima (Armitage, 2017: 15, 117; Loraux, 1997a; Schmitt, 1987: 29). Mnogo toga govori u prilog tvrdnji da i zagriženost s kojom se građanski ratovi vode potiče upravo od bliskosti.

Ali, ako je tako, očigledno je da stvaranje Evropske unije, te velike "porodice" evropskih naroda, ne može garantovati zaustavljanje građanskog rata, već ga čak može učiniti još više evropskim, unutrašnjim i rođaćkim, *emphylos*, a upravo time i nasilnijim. Porodični odnosi nisu nikakva garancija protiv razdora. Da bi se sprečio građanski rat, neophodno nešto sasvim drugo od insistiranja na bliskosti među onima koji su prirodni srodnici i prijatelji ili pacifikacije političke dimenzije sukoba koju je predlagao Šmit: naime, unutrašnja repolitizacija evropskih društava i društva Evrope, jedna politika koja neće potiskivati pretnju građanskog rata, već će prihvatiti da s njom živi, držeći je na oku.

Nešto slično važi za države koje su kandidati, ili većiti kandidati za prijem u Uniju. Nije potrebna integracija tih država u Uniju kao supranacionalnu tvorevinu čije zahteve one treba da zadovolje, već njihova repolitizacija, uključujući i repolitizaciju njihove razlike u odnosu prema već postojećoj Evropi, koja će, možda, dovesti do njihovog povezivanja sa društvom Evrope. U stvari, integracija uopšte nije pogodan pojam. Kada je reč o imigrantima u evropske države, zahtev za njihovom integracijom se, bar donedavno, s pravom odbijao kao suviše sličan zahtevu za asimilacijom, a smatralo se da kultura doseljenika treba da bude doprinos kulturi zemlje domaćina, ne i da se utopi u nju. Neobično je što se upotreba istog pojma da bi se njime označio prijem novih država članica u Evropsku uniju prihvata bez ikakve zadržke.

Pored toga, integracija se obično shvata kao mirno uklapanje onoga različitog u jednu već postojeću celinu, kao pacifikacija. Repolitizacija, naprotiv, znači prihvatanje konfliktualnosti kao fenomena koji je imanentan demokratskoj politici, pa čak i kao njenog životnog medijuma. Zadatak takve politike bio bi da sukobe dovede do reči, da ih manifestuje, kako bi ih dovela do razrešenja. Politika Unije sada se sastoji u nečemu sasvim suprotnom: u prikriivanju iza birokratskog rečnika i iznalaženju dvosmislenih formulacija koje treba da zadovolje sve zainteresovane strane. Sposobnost za drugačiju politiku, koja ne uzmiče pred konfliktima, izlečila bi Evropu od njenog "demokratskog deficita" i dala joj novi legitimitet. Klod Lefor je na taj način analizirao politički smisao

Makijavelijevih tvrdnji da najveće dobro Rimske republike nije proizašlo iz konsenzusa i mira već iz razjedinjenosti, pobune i klasnog sukoba između Senata i naroda (Lefort, 2012: 220-239; upor. Pedullà, 2018). S one strane Makijavelijevih političkih preferencija, takvo viđenje sukoba može se shvatiti upravo kao kriterijum jedne demokratske politike.

O repolitizaciji i o sukobu kao medijumu politike imaju šta da nam kažu Grci, koji su bili izumitelji demokratije (Loraux, 1997b: 41-59), ako već ne i tvorci tobožnjeg evropskog identiteta. Poznat je zakon iz Solonovog vremena koji je gubitkom građanskih prava kažnjavao onoga ko u slučaju pobune (*stasis*) ili građanskog rata u polisu ne bi stao na jednu od sukobljenih strana i latio se oružja, uprkos tome što je sam Solon opevao građanski rat kao najveće zlo (Noussia-Fantuzzi, 2010: 86-87). Odatle bi se mogao izvesti zaključak da se demokratija ne svodi na puko zaustavljanje građanskog rata. Preokrećući Klauzevicevu izreku, mogli bismo reći da demokratska politika nije ništa drugo do nastavljanje građanskog rata drugim sredstvima. Atinska skupština mogla bi se razumeti kao takva mašina za ovladavanje građanskim ratom, a ne za njegovo umirivanje – kao svakodnevna i fragmentarna revolucija, koja je za politički život neophodna jednako kao i konsenzus koji se potvrđuje na svakodnevnom referendumu građana (Glottz, 1929: 56, 324).

LITERATURA

Armitage, D. (2017) *Civil Wars. A History in Ideas*. New York: Alfred A. Knopf.

Bourrienne, L.A.F. (1829) *Mémoires de M. de Bourrienne, ministre d'État, sur Napoléon*, tome 5. Paris: Ladvocat.

Brdo Declaration (2021) Brdo Declaration, 6. October 2021. European Commission. <https://www.consilium.europa.eu/media/52280/brdo-declaration-6-october-2021-en.pdf> (pristupljeno 30.1.2022).

Critchley, S. (1995) Black Socrates? Questioning the philosophical tradition. *Radical Philosophy*, 69, 17-26.

Derrida, J. (1991) *L'autre cap*. Paris: Gallimard.

Glotz, G. (1929) *The Greek City and its Institutions*. Transl. by N. Mallinson. New York: Alfred A. Knopf.

Habermas, J. (2011) *Zur Verfassung Europas. Ein Essay*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Hegel, G.W.F. (1995) *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Huserl, E. (1991) *Kriza evropskih nauka i transcendentalna fenomenologija*. Preveo Z. Đinđić. Gornji Milanovac: Dečje novine.

Lefort, C. (2012) *Machiavelli in the Making*. Transl. by M.B. Smith. Evanston: Northwestern University Press.

Loroux, N. (1997a) La guerre dans la famille. *Clio*, 5, 21-62.

Loroux, N. (1997b) *La cité divisée. L'oubli dans la mémoire d'Athènes*. Paris: Payot & Rivages.

Münkler, H. (2005) *Imperien. Die Logik der Weltherrschaft – vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten*. Hamburg: Rowohlt.

Nolte, E. (1987) *Der Europäische Bürgerkrieg 1917-1945: Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Berlin: Propyläen Verlag.

Noussia-Fantuzzi, M. (2010) *Solon the Athenian. The Poetic Fragments*. Leiden/Boston: Brill.

Pagden, A. (2002) Europe: Conceptualizing a Continent. U: *The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union* (prir. A. Pagden), 33-54. Cambridge/Washington DC: Cambridge University Press/Woodrow Wilson Center Press.

Pedullà, G. (2018) *Machiavelli in Tumult. The Discourses on Livy and the Origins of Political Conflictualism*. Transl. by P. Gaborik and R. Nybakken. Cambridge: Cambridge University Press.

Pocock, J.G.A. (2002) Some Europes in Their History. U: *The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union* (prir. A. Pagden), 55-71. Cambridge/Washington DC: Cambridge University Press/Woodrow Wilson Center Press.

Schmitt, C. (1987) *Der Begriff des Politischen*. Berlin: Duncker & Humblot.

Schmitt, C. (1988) *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*. Berlin: Duncker & Humblot.

Thucydides (1956) *History of the Peloponnesian War I-IV*. London/Cambridge, Mass.: William Heinemann/Harvard University Press.

Tielke, M. (2007) *Der stille Bürgerkrieg. Ernst Jünger und Carl Schmitt im Dritten Reich*. Berlin: Landtverlag.

Traverso, Enzo (2007) *À feu et à sang. De la guerre civile européenne*. Paris: Éditions Stock.

Turchin, P. (2007) *War and Peace and War. The Rise and Fall of Empires*. New York: Plume.

Valéry, P. (1968) *Œuvres*, I-II. Paris: Gallimard.

Voltaire, F.M.A. (1922) *Le siècle de Louis XIV*, I-II. Paris: Garnier.